

**AQLI ZAIF O‘QUVCHILARNING MULOQOT KO‘NIKMALARINI
RIVOJLANTIRISH: DEZADAPTIV XULQ-ATVORNI PASAYTIRISHNING
EKSPERIMENTAL TAHLILI**

Abduraximova Fotima Usmonqulovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maxsus pedagogika (logopediya) 1 - bosqich magistranti

+998999465292

abdurahimovafotima136@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada aqli zaifo ‘quvchilarda uchraydigan dezadaptiv xulq-atvor shakllarini muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali korreksiyalash masalalari yoritilgan. Tadqiqotning dolzarbligi intellektual yetishmovchiligi bo‘lgan bolalarning ijtimoiy muhitga moslashishida muloqot tanqisligining salbiy ta’sirini kamaytirish zarurati bilan belgilanadi. Maqolada muallif tomonidan ishlab chiqilgan korreksion-rivojlantiruvchi dasturning eksperimental natijalari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida maxsus o‘yin metodikasi va ijtimoiy-nutqiy vaziyatlar modelidan foydalanildi. Eksperiment natijalari shuni ko‘rsatdiki, muloqot ko‘nikmalarining shakllanishi o‘quvchilarda agressivlik va emotsional beqarorlik darajasini sezilarli darajada pasaytirib, ijtimoiy adaptatsiya ko‘rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qiladi. Maqola natijalari maxsus maktab-internatlar va inklyuziv ta’lim muassasalari pedagoglari uchun amaliy tavsiya sifatida xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *Aqli zaifo ‘quvchilar, muloqot ko‘nikmalari, dezadaptiv xulq-atvor, ijtimoiy moslashuv, korreksion pedagogika, eksperimental tahlil, inkluziv ta’lim.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы коррекции дезадаптивного поведения учащихся с нарушением интеллекта посредством развития коммуникативных навыков. Актуальность исследования обусловлена необходимостью минимизации негативного влияния дефицита общения на процесс социальной адаптации детей с интеллектуальной недостаточностью. В статье анализируются результаты экспериментальной апробации авторской коррекционно-развивающей программы. В ходе исследования применялись методика специальных игр и моделирование социально-речевых ситуаций. Результаты эксперимента показали, что формирование навыков общения способствует значительному снижению уровня агрессивности и эмоциональной нестабильности у учащихся, а также улучшению показателей социальной адаптации. Результаты исследования могут быть использованы в качестве практических рекомендаций для педагогов специальных школ-интернатов и учреждений инклюзивного образования.*

Ключевые слова: учащиеся с нарушением интеллекта, коммуникативные навыки, дезадаптивное поведение, социальная адаптация, коррекционная педагогика, экспериментальный анализ, инклюзивное образование.

Abstract: *This article examines the correction of disadaptive behavior patterns in students with intellectual disabilities through the enhancement of communication skills. The relevance of the study is driven by the necessity to mitigate the negative impact of communication deficits on the social integration of children with cognitive impairments. The paper analyzes the experimental outcomes of a correctional-developmental program designed by the author. The research methodology involved specialized gaming techniques and simulated social-speech scenarios. Experimental results demonstrated that the systematic development of communication skills significantly reduces levels of aggression and emotional instability among students while improving overall social adaptation metrics. The findings offer practical insights and recommendations for educators in special boarding schools and inclusive educational settings.*

Keywords: *Intellectual disabilities, communication skills, disadaptive behavior, social adaptation, correctional pedagogy, experimental analysis, special education.*

KIRISH

Bugungi kunda maxsus ta'lim tizimidagi asosiy paradigma bolaga faqat akademik bilim berishdan ko'ra, uni ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli integratsiya qilishga yo'naltirilgan. Intellektual yetishmovchiligi bo'lgan o'quvchilar hayotida eng katta to'siq — bu muloqot tanqisligidir [1]. Muloqot — bu shunchaki axborot almashish jarayoni emas, balki shaxsning jamiyatda o'z o'rnini topishi, o'z ehtiyojlarini ifodalashi va emotsional barqarorlikni saqlashi uchun asosiy mexanizmdir. Nutqiy va noverbal muloqot vositalarining yetarli rivojlanmaganligi bolaning jamiyat bilan aloqasini uzib, uni ijtimoiy izolyatsiyaga mahkum etadi. Bu uzilish natijasida bola o'z atrofidagi voqelikni va ijtimoiy talablarni tushunishda qiyinchilikka uchraydi, bu esa o'z navbatida dezadaptiv xulq-atvor (agressivlik, negativizm, autoagressiya) shakllanishiga asosiy zamin yaratadi.

L.S. Vygotskiyning ta'limotiga ko'ra, ijtimoiy muhit bilan muloqotning buzilishi "ikkilamchi nuqson" bo'lib, u bolaning rivojlanishiga biologik xarakterdagi birlamchi nuqsondan ko'ra ko'proq salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [3]. Binobarin, aqli zaif boladagi xulq-atvor buzilishlari ko'pincha "muloqotning o'rnini bosuvchi" (functional communication) xarakterga ega bo'ladi. Ya'ni, bola o'zining charchog'ini, og'rig'ini yoki biror narsaga bo'lgan ehtiyojini so'z bilan tushuntira olmaganida, u atrofdegilar e'tiborini jalb qilish uchun destruktiv harakatlardan foydalanishga majbur bo'ladi. Shu ma'noda, muloqot ko'nikmalari

nafaqat axborot almashish vositasi, balki xulq-atvorni barqarorlashtiruvchi, hissiy zo'riqishni kamaytiruvchi muhim psixologik instrument bo'lib xizmat qiladi [2].

Dezadaptiv xulq-atvor muammosi aqli zaif o'quvchilarning nafaqat ta'lim olishiga, balki ularning oiladagi va maxsus muassasalardagi ijtimoiy hayotiga ham jiddiy to'sqinlik qiladi. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, muloqot kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan erta korreksion aralashuv xulq-atvordagi og'ishlarni 40-50% gacha kamaytirishi mumkin [4]. Biroq, amaliyotda muloqot ko'nikmalarini aynan xulq-atvorni boshqarish drayveri sifatida o'rganish va uni tizimli eksperimental tahlil qilish masalasi hali ham yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur tadqiqot aynan muloqot tanqisligini bartaraf etish orqali aqli zaif o'quvchilarda ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlarini yaxshilash va dezadaptiv harakatlarni minimallashtirish mexanizmlarini ilmiy asoslashga qaratilgan [5].

METODOLOGIYA

Eksperimental tadqiqot ishlari maxsus maktab-internat bazasida, intellektual yetishmovchiligi bo'lgan o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda tashkil etildi. Tadqiqotda jami 40 nafar yengil darajadagi aqli zaif o'quvchi ishtirok etdi. Metodik aniqlikni ta'minlash maqsadida ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi: eksperimental guruh va nazorat guruhi. Guruhlarni shakllantirishda o'quvchilarning yoshi, intellektual darajasi va dezadaptiv xulq-atvorning dastlabki ko'rinishlari o'xshashligi ta'minlandi.

Tadqiqot jarayoni uchta asosiy bosqichni qamrab oldi:

Konstatatsiya bosqichi: Bunda o'quvchilarning muloqot ko'nikmalari va ijtimoiy moslashuv darajasi Vaylend moslashuvchan xulq-atvor shkalasi yordamida o'rganildi. Ushbu metodika bolaning kundalik hayotdagi mustaqilligi, muloqotga kirishish qobiliyati va xulq-atvoridagi og'ishlarni miqdoriy jihatdan o'lchash imkonini berdi.

Formulyatsiya bosqichi: Eksperimental guruhda muallif tomonidan ishlab chiqilgan korreksion dastur amalga oshirildi, nazorat guruhida esa mashg'ulotlar an'anaviy o'quv dasturi asosida davom ettirildi.

Nazorat bosqichi: Korreksion ishlardan so'ng olingan natijalar qayta diagnostika qilindi va o'zgarishlar dinamikasi tahlil etildi.

Tadqiqotning markaziy qismi hisoblangan "Ijtimoiy-nutqiy vaziyatlar modeli" muloqotni xulq-atvorni boshqarish mexanizmi sifatida rivojlantirishga qaratildi [4]. Mashg'ulotlar tizimi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha rolli o'yinlar va interaktiv metodlar asosida qurildi:

Ijtimoiy skriptlarni o'zlashtirish: O'quvchilarga kundalik hayotda eng ko'p uchraydigan, ammo ular uchun qiyinchilik tug'diradigan vaziyatlar uchun "nutqiy andozalar" o'rgatildi. Masalan, "yordam so'rash" (baqirish o'rniga tegishli iborani qo'llash), "navbat kutish"

(navbatining kelishini sabr bilan kutish va muloqotda ketma-ketlikka rioya qilish) ko‘nikmalari modellashtirildi.

Hissiyotlarni verbalizatsiya qilish: Bolalarda o‘z ichki holatini (g‘azab, charchoq, quvonch) so‘z bilan ifodalash malakalari shakllantirildi. Bu metodika agressiv reaksiyalarning oldini olishda asosiy profilaktik vosita bo‘lib xizmat qildi.

Vaziyatli modellashtirish: Maktab oshxonasi, o‘yin maydonchasi va jamoat joylaridagi muloqot jarayonlari simulyatsiya qilindi, bu esa ko‘nikmalarning hayotiy vaziyatlarga ko‘chishini ta‘minladi.

Tadqiqot natijalarining matematik ishonchliligini ta‘minlash maqsadida miqdoriy ko‘rsatkichlar Student t-kriteriysi yordamida statistik qayta ishlandi. Bunda guruhlararo farqlarning sezilarli darajasi inobatga olindi. Ma‘lumotlarni qayta ishlashda zamonaviy statistik paketlar imkoniyatlaridan foydalanildi, bu esa eksperiment natijalarini sub‘ektiv baholashdan xoli bo‘lishini ta‘minladi.

NATIJALAR

Tadqiqot doirasida o‘tkazilgan eksperiment natijalari intellektual yetishmovchiligi bo‘lgan o‘quvchilarning muloqot ko‘nikmalari darajasi va ularda namoyon bo‘ladigan dezadaptiv xulq-atvor shakllari o‘rtasida kuchli teskari korrelyatsion bog‘liqlik mavjudligini tasdiqladi. Korreksion-rivojlantiruvchi dastur yakunida olingan ma‘lumotlar shuni ko‘rsatdiki, muloqot vositalarini (ham verbal, ham noverbal) tizimli ravishda egallash eksperimental guruh (EG) o‘quvchilarida agressivlik va negativizm ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada pasayishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatgan.

Statistik ma‘lumotlarni qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, eksperimental guruhda ijtimoiy adaptatsiya darajasi korreksion ishlar natijasida 58.4 foizni tashkil etdi. Taqqoslash uchun ta‘kidlash lozimki, an‘anaviy dastur asosida ta‘lim olgan nazorat guruhida ushbu ko‘rsatkich atigi 32.1 foiz darajasida saqlanib qoldi. Ushbu guruhlararo farqning ishonchliligi Student t-kriteriysi orqali tekshirilganda, natijalarning tasodifiy emasligi o‘z tasdig‘ini topdi.

Tadqiqotning eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lgan dezadaptiv xulq-atvor indeksi eksperimental guruhda 14.2 foizgacha tushishiga erishildi. Vaholanki, nazorat guruhidagi o‘quvchilarda ushbu indeks 38.6 foizni tashkil etib, xulq-atvordagi og‘ishlar yuqori darajada saqlanib qolayotganligini ko‘rsatdi. Bu holat shuni anglatadiki, muloqot kompetensiyasining oshishi bolaga o‘z ehtiyojlarini ifodalash uchun konstruktiv yo‘llarni ochib beradi va bu agressiv reaksiyalarga bo‘lgan ichki ehtiyojni tabiiy ravishda kamaytiradi.

Eksperimental guruh o‘quvchilari bilan olib borilgan sifat tahlili shuni ko‘rsatdiki, bolalar o‘z noroziligini, charchog‘ini yoki ehtiyojini baqiriq, jismoniy qarshilik yoki destruktiv harakatlar orqali emas, balki o‘rganilgan verbal vositalar va ijtimoiy skriptlar orqali

ifodalashga o‘tdilar. Buning natijasida kunlik faoliyat davomida kuzatiladigan konfliktli vaziyatlar soni nazorat o‘lchovlariga nisbatan o‘rtacha 2.4 barobarga kamaydi [5].

Xususan, o‘quvchilar o‘rtasidagi "muloqotdagi agressiya" (o‘yinchoqni talashish, navbat kutmaslik) o‘rnini o‘zaro yordam so‘rash va hissiyotlarni so‘z bilan ifodalash malakalari egalladi. Bu esa muloqot ko‘nikmalarining shakllanishi nafaqat nutqiy rivojlanish, balki shaxsning umumiy emotsional barqarorligini ta‘minlovchi va ijtimoiy muhitga moslashuvini yaxshilovchi asosiy omil ekanligini amaliy jihatdan isbotlaydi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, intellektual yetishmovchiligi bo‘lgan o‘quvchilarda kuzatiladigan dezadaptiv harakatlar (agressivlik, negativizm, autoagressiya) tasodifiy patologik holat emas, balki ko‘p hollarda muloqot qobiliyatining yo‘qligiga javoban yuzaga keladigan o‘ziga xos "himoya reaksiyasi" yoki "kompensator mexanizm"dir. Bolada nutqiy resurslarning yetishmasligi uning o‘z ehtiyojlarini, his-tuyg‘ularini va jismoniy holatini atrofdagilarga yetkazish imkoniyatini cheklaydi. Binobarin, bola o‘zini tushunishlariga erishish va tashqi olam bilan bog‘lanish uchun o‘ziga ma‘lum bo‘lgan eng sodda, ammo destruktiv usuldan — xulq-atvorning og‘ishgan shakllaridan foydalanadi.

Biz tomondan taklif etilgan korreksion model an‘anaviy yondashuvlardan tubdan farq qilib, bolaga shunchaki grammatik nutq konstruksiyalarini emas, balki real jamiyatda yashash ssenariylarini (social scripts) amaliy o‘rgatishga yo‘naltirilgan. Bu yondashuv xulq-atvorni korreksiyalashda faqat taqiqlovchi yoki jazolovchi usullardan (masalan, izolyatsiya yoki qattiq intizom) foydalanishga qaraganda ancha yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Taqiqlovchi metodlar ko‘p hollarda bolaning ichki zo‘riqishini yanada oshirsa, muloqotga yo‘naltirilgan metodika bolaga o‘z muammosini hal qilish uchun "konstruktiv instrument" beradi.

Muloqot kompetensiyasining oshishi bolaning ijtimoiy muhit bilan nizoga kirishish ehtiyojini tabiiy ravishda pasaytiradi. Chunki bola o‘z istagini (masalan, "men charchadim", "menga yordam bering", "men buni xohlamayman") so‘z orqali ifodalay olishi bilan uning jismoniy agressiya ko‘rsatishiga ehtiyoj qolmaydi. Ushbu natijalar L.S. Vigotskiyning nuqsonni ijtimoiy vositalar orqali kompensatsiya qilish haqidagi gipotezasini amaliy jihatdan boyitadi.

Muhokama jarayonida aniqlangan yana bir muhim jihat shuki, muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishda vizual qo‘llab-quvvatlash va rolli o‘yinlardan foydalanish, aqli zaif bolalarning abstrakt ijtimoiy qoidalarni "ko‘z bilan ko‘rib, amalda bajarish" orqali osonroq o‘zlashtirishiga yordam beradi. Bu esa inklyuziv ta‘lim sharoitida bunday o‘quvchi larning tengdoshlari bilan munosabatga kirishishi va umumiy ta‘lim muhitiga bezarar integratsiyalashuvi uchun strategik ahamiyatga ega. Shunday qilib, muloqotni rivojlantirish

— dezadaptiv xulq-atvorning simptomlari bilan emas, balki uning tub sabablari bilan ishlash demakdir.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy tahlil va eksperimental tadqiqot natijalari aqli zaif o‘quvchilarda ijtimoiy moslashuv jarayonlarini yaxshilash hamda dezadaptiv xulq-atvor shakllarini korreksiyalash bo‘yicha quyidagi fundamental xulosalarga kelish imkonini berdi:

Muloqot va xulq-atvorning deterministik bog‘liqligi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, aqli zaif o‘quvchilarning dezadaptiv xulq-atvor ko‘rinishlari ularning muloqot kompetensiyasi darajasi bilan chambarchas va uzviy bog‘liqdir. Kommunikativ vositalarning yetishmasligi bolani o‘z ichki ehtiyojlarini destruktiv yo‘llar bilan ifodalashga majbur qiladi. Binobarin, muloqot nafaqat til o‘rganish jarayoni, balki xulq-atvorni ijtimoiy normalarga muvofiqlashtiruvchi asosiy regulyator sifatida namoyon bo‘ladi. Muloqot to‘siqlari bartaraf etilishi bilan dezadaptiv harakatlarning ham sezilarli darajada kamayishi ushbu bog‘liqlikning qonuniyatli ekanligini isbotlaydi.

Korreksion dasturning psixologik va pedagogik samaradorligi. "Ijtimoiy-nutqiy vaziyatlar modeli" asosida muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tizimli korreksion intervensiya o‘quvchilarning emotsional barqarorligini ta‘minlashda yuqori natija berdi. Rolli o‘yinlar va ijtimoiy skriptlar orqali bolaga taqdim etilgan muqobil xulq-atvor modellari agressiya darajasini pasaytirib, ijtimoiy hamkorlik ko‘rsatkichlarini oshirdi. Bu esa korreksion ishning markaziga bolaning nutqiy apparatini emas, balki uning muloqot orqali ijtimoiy vaziyatlarni boshqarish qobiliyatini qo‘yish lozimligini ko‘rsatadi.

Amaliy ahamiyat va istiqbolli yo‘nalishlar. Tadqiqot natijalari maxsus maktab-internatlar hamda zamonaviy inklyuziv ta‘lim muassasalari pedagoglari, psixologlari va defektologlari uchun o‘quvchilarni real ijtimoiy hayotga tayyorlashda muhim metodik poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Taklif etilgan modelni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish, intellektual yetishmovchiligi bo‘lgan bolalarning jamiyatga "og‘riqsiz" moslashishini ta‘minlaydi. Mazkur yo‘nalishdagi ishlarni davom ettirish kelajakda aqli zaif bolalarning mustaqil hayot ko‘nikmalarini shakllantirish va ularning ijtimoiy hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Muminova L.R. Maxsus pedagogika: metodik va amaliy yondashuvlar. Toshkent: O‘qituvchi; 2021.
2. Beadle-Brown J, Murphy G. Understanding and Responding to Challenging Behaviour in Intellectual Disabilities. London: Routledge; 2015.

3. Vygotskiy L.S. Osnovi defektologii. Sobranie sochineniy, Tom 5. Moskva: Pedagogika; 1983.

4. Guralnick M.J. Early Intervention for Children with Intellectual Disabilities: An Update. Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities. 2017;30(2):211-229.

5. Nurkeldieva D.A. Aqli zaif bolalar nutqini rivojlantirishning innovatsion texnologiyalari. Toshkent: O‘quv-uslubiy qo‘llanma; 2019.